

**ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΚΟΙΝΩΝΙΟΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ
Μ. ΚΑΚΡΙΑΗ**

Κοινωνιογλωσσολογία: Γενικά

Ορισμός και περιεχόμενο της κοινωνιογλωσσολογίας

Κοινωνιογλωσσολογία ονομάζεται η γλωσσολογική προσέγγιση που διερευνά αμφίδρομες και συστηματικές σχέσεις ανάμεσα στα γλωσσικά συστήματα και το κοινωνικό περιβάλλον όπου εμφανίζονται και χρησιμοποιούνται τα συστήματα αυτά. Σε μια ευρύτερη προοπτική, η κοινωνιογλωσσολογική έρευνα ενδιαφέρεται πρώτα-πρώτα για τη θέση ή, αλλιώς, την υπόσταση μιας γλώσσας ή διαλέκτου στον χώρο που την περιβάλλει: με ποιες άλλες γλώσσες ή διαλέκτους συνυπάρχει, σε τι σχέση μ' αυτές, ποιες κοινωνικές συνέπειες έχει η χρήση της για τα άτομα ή τις ομάδες που τη μιλούν. Συγχρόνως με αυτά και σε συσχετισμό μαζί τους, η κοινωνιογλωσσολογία ερευνά, σε ένα άλλο επίπεδο, όλους τους επιμέρους κοινωνικούς παράγοντες που αντανακλώνται στη χρήση συγκεκριμένων γλωσσικών μορφών και ενδεχομένως αναπαράγονται μέσω αυτής της χρήσης από τους ομιλητές: τον ρόλο δηλαδή που παίζουν στις γλωσσικές επιλογές των ομιλητών στοιχεία της ταυτότητάς τους (π.χ. η ηλικία, το φύλο, η μόρφωση, το επάγγελμα, η ιδεολογία κλπ.), της ταυτότητας του ακροατή (π.χ. αν είναι ιεραρχικά «ανώτερος»), της περιστασης της επικοινωνίας (π.χ. η επισιμότητα της). Ερευνά όμως επίσης πώς, μέσω της γλωσσικής δραστηριότητας, οικοδομούνται συγκεκριμένες κοινωνικές ταυτότητες και πώς, γενικότερα, επηρεάζονται ή όχι στοιχεία και διαστάσεις της κοινωνικής οργάνωσης και των αναπαραστάσεών της.

Με δυο λόγια, η κοινωνιογλωσσολογία ενδιαφέρεται να αποκαλύψει, να καταγράψει και να ερμηνεύσει, όσο είναι δυνατόν, τον τρόπο παραγωγής και κατανόησης του *κοινωνικού νοήματος* που ενέχουν συγκεκριμένες γλωσσικές επιλογές και πρακτικές, καθώς και τις ενδεχόμενες συνέπειές του.

Γενικότερα, αναγνωρίζεται ότι στην πραγματική ζωή δυο γλώσσες ή γλωσσικές ποικιλίες ή γλωσσικοί τύποι που χρησιμοποιούνται παράλληλα δεν έχουν ούτε την ίδια κοινωνική σημασία ούτε το ίδιο κοινωνικό γόητρο. Αν και για τη γλωσσολογία οι γλωσσικές μορφές από μόνες τους δεν έχουν καμία *εγγενή* κοινωνική αξία, στην πράξη τούς αποδίδεται συνήθως το κοινωνικό νόημα που αντιστοιχεί στην

αξιολόγηση των ομάδων που τις χρησιμοποιούν.

Επειδή η έκφραση του κοινωνικού νοήματος στα ποικίλα περιβάλλοντα και τις ομάδες σχετίζεται αναπόφευκτα με επιλογές διαφοροποίησης στη γλώσσα, η κοινωνιογλωσσολογία τοποθετεί τη *γλωσσική διαφοροποίηση* ή *γλωσσική ποικιλότητα* στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της: ποιοι παράγοντες τη δημιουργούν, σε ποια γλωσσικά στοιχεία, με τι στόχο ή αποτέλεσμα για τους ομιλητές και τους ακροατές, ποιες πληροφορίες σχετικά με τη δόμηση και τις σχέσεις των κοινωνικών παραγόντων μεταξύ τους μπορούμε να αντλήσουμε από τη γλωσσική ποικιλότητα, πώς επενεργεί και αυτή με τη σειρά της στις διάφορες παραμέτρους της κοινωνικής πραγματικότητας κ.ά.

Αναγκαιότητα της κοινωνιογλωσσολογικής οπτικής

Το ότι γλώσσα και κοινωνία σχετίζονται στενά αποτελεί ίσως πια κοινό τόπο. Ωστόσο, στη συνείδηση των ομιλητών, τα πιο προφανή γλωσσικά φαινόμενα που οφείλονται στη σχέση αυτή δεν έχουν συσχετιστεί ικανοποιητικά με τις κοινωνικές κατηγορίες με τις οποίες συνδέονται, δεδομένου ότι πολλές φορές και η ίδια η καθιερωμένη γλωσσολογία, τουλάχιστον μέχρι πριν από μερικές δεκαετίες, περιοριζόταν σε απλές αναφορές στις κοινωνικές τους αιτίες ή συνέπειες. Η καθαρά γλωσσολογική περιγραφή φαινόταν ότι αρκούσε ή ότι έπρεπε να προηγηθεί και, σε μεταγενέστερη φάση, να προστεθούν σ' αυτήν, ως «εξωτερικά» στοιχεία, οι κοινωνικές, πολιτισμικές ή ψυχολογικές παράμετροι που συνδέονται με το γλωσσικό φαινόμενο. Ακόμη όμως και σε μια «κοινωνικά αποστειρωμένη» γλωσσολογική περιγραφή, πολλά από τα φαινόμενα που περιγράφονται οφείλονται σε βαθύτερη σχέση κοινωνικού και γλωσσικού, χωρίς αυτό να επισημαίνεται ή, κυρίως, χωρίς να διερευνάται συστηματικά από την καθιερωμένη γλωσσολογία.

Το κοινωνικό στοιχείο όμως παίζει καθοριστικό ρόλο τόσο στη *διαμόρφωση* όσο και στη *λειτουργία* των φυσικών γλωσσών. Συνεπώς, είναι απαραίτητος αφενός ο προσδιορισμός του αφετέρου η ένταξή του στη γλωσσολογική περιγραφή, ακόμη και αν κανένα από τα δύο αυτά ζητήματα δεν έχει απαντηθεί μέχρι στιγμής χωρίς αμφισβητήσεις.

Γένεση του κλάδου - πρόδρομοι

Η επίγνωση του κοινωνικού χαρακτήρα της γλώσσας υπάρχει ήδη πολύ πριν από τη θεμελίωση της επιστήμης της γλωσσολογίας και την απαρχή της

συστηματικής ανάλυσης του γλωσσικού φαινομένου, πρώτα με την ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία, τον 19ο αιώνα, και, κατόπιν, στις αρχές του 20^{ου}, με την ανάπτυξη της σύγχρονης γλωσσολογίας. Ωστόσο, μόνο κατά τη δεκαετία του '60 ο κοινωνικός αυτός χαρακτήρας έρχεται στο επίκεντρο της γλωσσολογικής σκέψης και εξετάζεται με ιδιαίτερα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία, με στόχο να συνεισφέρει στην επέκταση της κατανόησης τού πώς λειτουργεί η γλώσσα στις πραγματικές συνθήκες χρήσης της.

Από τις μελέτες του Saussure, του Meillet, του Sapir, του Whorf, του Bakhtin, του Voloshinov, του Firth, του Bernstein κ.ά., λίγες εξέταζαν συστηματικά και αποκλειστικά τη σχέση γλώσσας και κοινωνίας. Παρά τον κοινωνιολογικό τους προσανατολισμό, τη μικρή ή μεγάλη σημασία τους ή την επιθυμία των δημιουργών τους για διεύρυνση του αντικειμένου της γλωσσολογίας, όπως καθοριζόταν στη συγκεκριμένη εποχή πραγματοποίησής τους, δεν ανέπτυξαν *συγκεκριμένες μεθόδους* για την ανάλυσή αυτής της σχέσης. Υπήρξαν όμως προδρομικές και επανήλθαν στο φως - άλλες περισσότερο, άλλες λιγότερο - με την ανάπτυξη της κοινωνικής σκέψης στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και το άνοιγμα προς μια διεπιστημονικότερη προσέγγιση του ερευνητικού πεδίου, που χαρακτηρίζει συνολικότερα τις κοινωνικές επιστήμες σήμερα.

Λόγοι ανάπτυξης της κοινωνιογλωσσολογίας:

Η αντίληψη ότι η γλώσσα είναι κοινωνικό φαινόμενο και μάλιστα κοινωνική δραστηριότητα, άρα ότι σ' ένα τέτοιο πλαίσιο ερμηνείας πρέπει να μελετηθεί, ωρίμασε και κατανοήθηκε πλήρως τη δεκαετία του '60. Οι λόγοι ανάπτυξης του κλάδου εκείνη τη συγκεκριμένη περίοδο θεωρούνται -σχηματικά- οι εξής:

(α) Εσωτερικοί λόγοι (κριτική της κυρίαρχης γλωσσολογίας):

- (i) μεθοδολογικοί: έμφαση στο εμπειρικό στοιχείο
- (ii) θεωρητικοί: έμφαση στη γλωσσική πραγμάτωση
 - αμφισβήτηση της ομοιογένειας του συστήματος
 - αμφισβήτηση της αυτονομίας του

(β) Εξωτερικοί λόγοι (κοινωνικο-ιστορικές συγκυρίες):

- τεχνολογική εξέλιξη και εγγράμματοι πληθυσμοί (σχολική αποτυχία)
- επιθυμία γλωσσικής "προσαρμογής" πληθυσμών στα διάφορα γκέτο φτωχών και άνεργων ομάδων (κυρίως έγχρωμων), με στόχο την "κοινωνική ειρήνη"

- μετα-αποικιακές ανάγκες (επιλογή γλώσσας, ορθογραφίας, εκπαιδευτικού σχεδιασμού)

Στόχοι της κοινωνιογλωσσολογίας

Οι στόχοι της κοινωνιογλωσσολογίας έχουν να κάνουν με την κριτική που άσκησε ο κλάδος στην κυρίαρχη γλωσσολογία, όπου θεωρείται ότι ο περιοριστικός της χαρακτήρας χρειάζεται ριζική επέκταση. Χαρακτηριστικά είναι ορισμένα πολύ γνωστά αποσπάσματα των δύο μεγάλων φυσιογνωμιών του κλάδου, του Dell Hymes και του William Labov, όσο και αν ο καθένας τους ανήκει σε διαφορετική παράδοση και ακολουθεί διαφορετική επιστημονική πορεία. Ο Hymes (1973: 325) πρώτα-πρώτα θα ήθελε να δει την κοινωνιογλωσσολογία ως ένα μεταβατικό στάδιο στη γενικότερη μεταμόρφωση της γλωσσολογίας και των συγγενών της κοινωνικών επιστημών σε επιστήμες που να συμπεριλαμβάνουν ό,τι ο ίδιος ονομάζει *κοινωνικά συγκροτημένη γλωσσολογία*: αυτήν που βλέπει τη γλώσσα να διαμορφώνει τα στοιχεία της υπό το πρίσμα του κοινωνικού νοήματος που εκφράζει και των κοινωνικών λειτουργιών που εξυπηρετεί. Γι' αυτόν, ο τελικός σκοπός της κοινωνιογλωσσολογίας πρέπει να είναι το να προΐσταται της διάλυσής της (1973: 324).

Ο Labov, πάλι, ξεκινάει την εισαγωγή του στα ρηξικέλευθα *Κοινωνιογλωσσικά σχήματα* (*Sociolinguistic patterns*, 1972a: xix) λέγοντας ότι για πολλά χρόνια αντιστάθηκε στον όρο *κοινωνιογλωσσολογία*, δεδομένου ότι ο όρος αυτός υπαινίσσεται πως μπορεί να υπάρξει επιτυχής γλωσσολογική θεωρία ή πρακτική που να μην είναι κοινωνι(ολογι)κή. Γι' αυτόν, το αντικείμενο μελέτης είναι η γλωσσική δομή και εξέλιξη μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον της γλωσσικής κοινότητας και, αν δεν ήταν αναγκαία η αντιπαράθεση αυτού του είδους έρευνας με τη μελέτη της γλώσσας έξω από το κοινωνικό της περιβάλλον, θα προτιμούσε να λέει ότι πρόκειται απλώς για *γλωσσολογία* (1972a: 184).

Κοινωνιογλωσσολογία έναντι κοινωνιολογίας της γλώσσας

Στο συνολικό ερευνητικό πεδίο της κοινωνικής προσέγγισης της γλώσσας εντάσσονται δύο μεγάλες περιοχές, η *κοινωνιογλωσσολογία* και η *κοινωνιολογία της γλώσσας*.

Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτόν τον διαχωρισμό, στην *κοινωνιογλωσσολογία* ανήκουν πιο γλωσσοκεντρικές προσεγγίσεις, που δίνουν δηλαδή έμφαση στην ίδια τη γλώσσα και τις δομές της μέσα σε ένα καθορισμένο κοινωνικό πλαίσιο. Εκκινούν συνήθως

από την εξέταση συγκεκριμένων παραγωγών (π.χ. εκφωνημάτων) των ομιλητών, τις οποίες συσχετίζουν με τους ποικίλους κοινωνικούς παράγοντες που τις επηρεάζουν, π.χ. κοινωνική τάξη, ηλικία, φύλο κ.ά., στα διάφορα γνωστά γλωσσικά επίπεδα (φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό, σημασιολογικό). Επιχειρείται να καθοριστούν οι κανόνες που ρυθμίζουν τη *συμμεταβολή* κοινωνικών και γλωσσικών παραμέτρων και που έχουν ως αποτέλεσμα αφενός τη δημιουργία διαφορετικών γλωσσικών παραλλαγών (ποικιλιών) μέσα σε μια κοινότητα, αφετέρου τη σταδιακή μεταβολή αυτών των ποικιλιών μέσα στον χρόνο λόγω εξωτερικών προς το σύστημα αιτιών. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για τη μελέτη της *γλώσσας* σε σχέση με την κοινωνία ή, αλλιώς, των κοινωνικών πλευρών της γλώσσας. Η προσέγγιση αυτή αφορά το μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο και πρώτος και κυριότερος εκπρόσωπός της υπήρξε ο Labov με τις ποσοτικές συσχετιστικές μελέτες της γλωσσικής ποικιλότητας (*variationist approach*).

Αντίθετα, η *κοινωνιολογία της γλώσσας* θεωρείται αντίστοιχα ότι είναι η μελέτη της *κοινωνίας* σε σχέση με τη γλώσσα ή, κατά τον Coulmas (1997: 2), η μελέτη των γλωσσικών πλευρών της κοινωνίας. Η κοινωνιολογία της γλώσσας περιλαμβάνει δηλαδή προσεγγίσεις που εκκινούν από περισσότερο κοινωνιολογική σκοπιά, έχουν μακρο-κοινωνιολογική προοπτική και ενδιαφέρονται όχι για συγκεκριμένες γλωσσικές παραγωγές, αλλά για την κατανομή γλωσσών και γλωσσικών ποικιλιών σε συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς (κράτη, περιοχές, οργανισμούς κλπ.), τις συμβολικές επενδύσεις που αντιπροσωπεύουν για τους ομιλητές τους, τον ρόλο που διαδραματίζουν στη συγκρότηση των ταυτοτήτων των διαφόρων κοινωνικών ομάδων κλπ. Πρόκειται για την περιγραφή και την ανάλυση των κοινωνικοπολιτικών λειτουργιών γλωσσικών συστημάτων που βρίσκονται σε επαφή ή/και ανταγωνισμό. Σ' αυτήν ανήκουν π.χ. οι έρευνες σχετικά με τη διγλωσσία και την πολυγλωσσία, τις μειονοτικές γλώσσες, τις συνθήκες διατήρησης ή θανάτου γλωσσικών ποικιλιών, τον γλωσσικό σχεδιασμό (*language planning*) που επιχειρούν οι κοινότητες κ.ά. Πρώτος εκπρόσωπος αυτής της προσέγγισης θεωρείται ο Fishman, ο οποίος ήδη από τη δεκαετία του '60 άρχισε να ασχολείται με τέτοιου είδους θέματα.

Σχέση γλώσσας και κοινωνίας

Το θεμελιώδες ερώτημα που παραμένει στη βάση κάθε κοινωνιογλωσσολογικού προβληματισμού αφορά το πώς γίνεται αντιληπτή η σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και την κοινωνία: η αμφισβήτηση των παραδοχών της κυρίαρχης γλωσσολογίας και οι

ποικίλοι θεωρητικοί και μεθοδολογικοί τρόποι με τους οποίους εκδηλώθηκε, στο πλαίσιο των δύο μεγάλων περιοχών έρευνας που παραθέσαμε, έχουν στενή σχέση με τις δυνατές απαντήσεις στο ερώτημα αυτό.

Πολύ απλουστευτικά και σχηματικά, ο Wardhaugh (1998: 10-11) έχει κωδικοποιήσει τις δυνατές μορφές αυτής της σχέσης στη γλωσσολογική τους οπτική:

(α) *οι γλωσσικές δομές ή/και συμπεριφορές επηρεάζονται και καθορίζονται από τις κοινωνικές.* Η γλώσσα αντανακλά δηλαδή τις κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές, θεωρείται προϊόν τους. Οι γλωσσικές παραλλαγές σε διάφορα επίπεδα (επιτονικό, φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό) θεωρείται ότι λειτουργούν ως (εν)δείκτες κοινωνικών χαρακτηριστικών είτε των ομιλητών των ίδιων (εθνότητα, φύλο, ηλικία, κοινωνική διαστρωμάτωση) είτε της περίπτωσης της επικοινωνίας (αυθόρμητη, λιγότερο αυθόρμητη, ιεραρχημένη κλπ.). Εξετάζονται, κατά συνέπεια, οι γλωσσικοί παράγοντες σε συνάρτηση με τους κοινωνικούς, από τους οποίους εξαρτώνται, και επιχειρείται να περιγραφεί ο *συσχετισμός* και οι *συνθήκες συμμεταβολής* τους. Οι κοινωνικές κατηγορίες θεωρείται ότι προϋπάρχουν της γλώσσας, η οποία έτσι δεν παίρνει μέρος στη διαμόρφωσή τους (βλ. π.χ. Labov).

(β) *οι γλωσσικές δομές και πρακτικές είναι αυτές που επηρεάζουν και καθορίζουν τις κοινωνικές,* όπως φαίνεται να προκύπτει από την ισχυρή εκδοχή της υπόθεσης Sapir-Whorf. Οι κατηγοριοποιήσεις που κάνει κάθε γλώσσα στο σύστημά της επηρεάζουν τον τρόπο σκέψης και υπαγορεύουν τις πολιτισμικές και κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις της κοινότητας που τη μιλά. Η γλώσσα, λοιπόν, είναι εκείνη που καθορίζει εντέλει τον τρόπο θέασης του κόσμου. Οι κοινωνιογλωσσολογικές έρευνες της παράδοσης του Bernstein βρίσκονται κοντά σε μια τέτοια προσέγγιση, δίνοντας όμως περισσότερο έμφαση στο ίδιο το κοινωνικό στοιχείο: οι τρόποι διαφορετικής κοινωνικοποίησης παιδιών από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα οδηγούν στην εκμάθηση και τη χρήση διαφορετικών γλωσσικών κωδίκων και, κατ' επέκταση, στον διαφορετικό προσανατολισμό της αντίληψης της πραγματικότητας.

(γ) *υπάρχουν αμφίδρομες επιρροές μεταξύ των δύο,* της γλώσσας και της κοινωνίας, όχι όμως συνδυάζοντας απλώς τις δύο παραπάνω εκδοχές της σχέσης που αναφέραμε. Γλώσσα και κοινωνία δεν αντιμετωπίζονται εδώ σαν ανεξάρτητες οντότητες, ανάμεσα στις οποίες μπορούν να ανιχνευθούν παράλληλες επιδράσεις της μιας και της άλλης κατεύθυνσης. Η γλώσσα αντιμετωπίζεται ως *κοινωνική δραστηριότητα* η ίδια, άρα οι αλληλεπιδράσεις γλώσσας και κοινωνίας είναι βαθύτερες, ισχυρότερες και, τελικά, διαφορετικής ποιότητας: η γλωσσική

δραστηριότητα, ως γλωσσική συμπεριφορά και κυρίως *πρακτική*, αντανακλά και καταγράφει κοινωνικούς συσχετισμούς δυνάμεων πάνω στο σύστημα, συγχρόνως όμως επιδρά και η ίδια με τη σειρά της πάνω στην κοινωνική πραγματικότητα, νομιμοποιώντας την, αναπαράγοντάς την ή και μεταβάλλοντάς την. Ο λόγος δηλαδή, ως γλωσσικές πρακτικές και άρα ως κοινωνική πράξη, έχει τη δύναμη να «ξαναδημιουργεί» την πραγματικότητα που θεωρείται ότι απλώς περιγράφει, συνεπώς μπορεί να της επιβάλει το δικό του πλαίσιο επεξεργασίας (στην ουσία, το πλαίσιο του δημιουργού του). Η γλώσσα δεν έχει μόνο παθητικό ρόλο, αλλά επιδεικνύει και ενεργή συμμετοχή στη συγκρότηση, τη μετάδοση, την αναπαραγωγή και τη μεταβολή του κοινωνικού νοήματος. Έτσι, μέσω της γλωσσικής δραστηριότητας (ή, καλύτερα, μέσω *και* της γλωσσικής δραστηριότητας), οι διάφορες κοινωνικές πρακτικές καθώς και οι κοινωνικές ταυτότητες ατόμων και ομάδων διαμορφώνονται, επικυρώνονται και παγιώνονται ή, αντίθετα, υφίστανται επαναδιαπραγμάτευση και μεταβάλλονται αναλόγως.

(δ) *η σχέση αυτή μπορεί να υπάρξει, με την έννοια ότι η γλώσσα εγγράφεται και αυτή σε κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, δεν είναι όμως ούτε δυνατό ούτε επιθυμητό να ανιχνευθεί στην παρούσα φάση της γλωσσολογικής θεωρίας.* Τη θέση αυτή προωθεί η παράδοση του Chomsky, για τον οποίο οι μορφές/δομές της γλώσσας, κατά ένα μεγάλο μέρος, προϋπάρχουν της χρήσης και της λειτουργίας της. Κατά συνέπεια, στη συγκρότηση μιας συνολικής θεωρίας προηγούνται οι γνωσιακές ερμηνείες σχετικά με τα καθολικά χαρακτηριστικά των ανθρώπινων γλωσσών, οι οποίες αντιμετωπίζονται ως όργανο της σκέψης και όχι ως κοινωνικό φαινόμενο. Οι ποικίλες διαφοροποιήσεις τους καθόλου δεν ενδιαφέρουν εδώ: θεωρούνται και αντιμετωπίζονται ως επιφανόμενα.